

ПОНЯТТЯ МОВНОГО ЗНАКА В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті зроблено спробу узагальнити результати лінгвістичних досліджень стосовно проблеми мовного знака. Авторка посилається на позиції різних дослідників (М. Іванович, В. Русанівського, О. Селіванової, В. Чапленка та ін.) у трактуванні конкретних питань стосовно передачі інформації мовними знаками.

THE NOTION OF A LINGUISTIC SIGN IN THE LINGUISTIC TRADITION

The article attempts to summarize results of linguistic research regarding the linguistic sign issue. The author refers to viewpoints of various scientists (such as M. Ivanovych, V. Rusanivsky, O. Selivanova, V. Chaplenko and others) in the interpretation of particular questions concerning transmission of information by way of linguistic signs.

Проблема значення мовного знака залишається в лінгвістиці питанням дискусійним і є предметом дослідження багатьох науковців, але однозначного та загальноприйнятого визначення категорії значення мовного знака не існує й на сьогодні. Об'єктивною причиною є глобальність поняття *значення*, що ґрунтується на невичерпності та постійних змінах як зовнішнього світу, так і людської свідомості, а суб'єктивною – те, що проблема значення може розглядатися з різних точок зору й вирішуватися різними способами.

Протягом останніх десятиліть лінгвістичні дослідження зазнали значних змін, які розширили й без того досить просторі горизонти мовознавства. Такі науковці як Р. Карнап, Л. Блумфільд, В. Панфілов, В. Солнцев, А. Лосєв, О. Мельничук, З. Попова наголошували на односторонньому характері мовного знака та на невключеності значення до структури знака. Ф. де Соссюр, Р. Якобсон, Ю. Степанов, В. Звеґінцев, В. Кодухов, М. Кочерган, А. Уфімцева

розглядають знак як двостороннє утворення, тому що знак без значення втрачає смисл.

Стрижневим у нашій статті є теза про єдність мови і мовлення, що дає можливість звернутися до розгляду знака не тільки як елемента мовної системи, але і як знака актуалізованого, тобто як комунікативної одиниці мови в її мовленнєвому використанні.

У даній роботі ми спробуємо проаналізувати та узагальнити думки окремих науковців, перш за все зосередившись на спільному парадигматичному бутті мовних знаків у системі людської комунікації, на їх семіотичному статусі.

Мова виникла з тих звуків, які людина, маючи мовний апарат, спочатку мимоволі видавала у зв'язку з якимись переживаннями. Коли людина відчувала біль, радість, здивування, то вона це виявляла рухами рук, голови (так виникла мова жестів) або ж рухами мовних органів, які мимоволі утворювали звуки. Пізніше з цими несвідомими (рефлекторними) звуками людина почала пов'язувати уявлення про певні явища й речі – так утворилися мовні знаки. Таким чином, мова давніх людей складалася із звукових комплексів, у яких фонологічну роль відігравало місце артикуляції звука та його відносна висота. Розвиток фонетичної будови мови йшов у напрямку розмежування голосних та приголосних звуків, становлення голосних різного ступеня підняття та ряду, оволодіння середньоязиковою, передньоязиковою артикуляцією. Слів було небагато і вони означали сукупність явищ. Це пояснюється тим, що людина сприймала довколишній світ ще невиразно, нерозчленовано. Такі слова мали лише конкретне значення, абстрактних не було взагалі. Словниковий склад мови постійно поповнювався, а його смислова база розширювалася. Основним джерелом поповнення словникового запасу людини ставала праця. У первісній мові замість речень виступали слова-речення. Розвиток первісної мови йшов не від слів-вигуків до їх поєднання в речення, а, навпаки, шляхом членування стихійного мовного потоку на слова – члени речення.

У лінгвістиці поняття “мовний знак” та “символ” часто вживаються як синоніми, але варто розмежовувати значення цих термінів. Мовний знак – це

двобічна матеріально-ідеальна одиниця системно організованого мовного коду, яка має певний зміст і служить засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації (тобто це безпосереднє значення), а символ – позначення з одночасним поєднанням двох різних речей чи явищ, це щось конкретне (предмет, образ), те, що має свій особистий зміст і, разом з тим, відображає дещо загальне, абстрактне (поняття, ідею, гіпотезу, концепцію).

В авторефераті дисертації І. Мамчич “Мовознавча спадщина Василя Чапленка” проаналізовано нетрадиційні судження В. Чапленка про походження мови. Лінгвіст основними ознаками мовного знака вважав: 1) умовність, або довільність; 2) традиційність; 3) соціальну зумовленість; 4) виникнення через суміжно асоціативні зв’язки; 5) непроникненість (термін, уведений В. Чапленком).

Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. *стіл*, нім. *Tisch*, англ. *table*; укр. *цвях*, рос. *гвоздь*, чеськ. *hřebík*, нім. *Nagel*, англ. *nail*) і, навпаки, однаковими експонентами позначають різні поняття (рос. *луна* “місяць”, укр. *луна* “відлуння”, рос. *конец* “кінець”, болг. *конец* “нитка”, укр. *магазин* “крамниця”, англ. *magazine* “журнал”).

Традиційність мовного знака пояснюється тим, що кожне покоління носіїв мови успадковує її від попередніх як певну культурну спадщину майже без змін.

Окрема людина не здатна створити свою мову, тому що вона виявиться незрозумілою для інших членів мовного колективу, хоча фізично людина може вигадати будь-яку довільну комбінацію звуків, отже, мовні знаки обов’язково соціально зумовлені.

В основі функціонування й розвитку людської мови як знакової системи знаходиться механізм асоціативного мислення. Асоціативні зв’язки між значенням слова і предметом, яке воно позначає, не природні, оскільки людина набуває їх шляхом розвитку, і тому часто можлива їх заміна.

Принцип непроникненості полягає в тому, що в певному акті мовлення кожен із мовців може вжити лише один знак з мовної системи. Саме

непроникненістю мовного знака вчений пояснює факти випадання з практичного мововжитку одного з двох хресних імен у західних українців. “Переплетіння цих ознак, яке мовознавець називає пучковістю, творить природу мовного знака [4, с. 5]”.

Рисами мовних знаків, як зазначає О. Селіванова, дослідники вважають: 1) двобічність/однобічність; 2) системність як залучення знака до кодової системи з огляду на його синтагматичний та парадигматичний взаємозв'язок з іншими знаками мови; 3) відтворюваність як здатність повторюватися в цілісному, стійкому, фіксованому вигляді; 4) інформативність як придатність до передачі інформації; 5) здатність до узагальнення, відображену в можливості знака репрезентувати не лише конкретний референт, а й клас однорідних референтів; 6) комбінаторність як властивість до сполучення з іншими знаками; 7) довільність відносно позначуваного; 8) немотивованість/мотивованість іншими знаками мовного коду тощо [7, с. 123].

Дискусійною проблемою є питання довжини мовного знака. Деякі науковці доводять, що мовним знаком є всі структурні складники мови: фонемі, морфемі, слова, синтагми, оскільки вони для мовної свідомості щось означають.

Мілена Іванович у книзі “Збирка вежбања из украинского језика фонетика * фонологија * правопис (одломци)” описує такий експеримент: запропонували схарактеризувати тварин, а назви для них придумали – *харарана* і *зілюля*. Перше слово опитувані пов'язували з чимось великим, старим, недобрим, а друге – з малим, молодим, приємним, добрим. Різні звуки викликають неоднакові асоціації. Зокрема, як “погані” звуки опитувані називали *х, ш, ж, ц, ф*, як грубі – *д, б, г, ж*, як гарний, ніжний – *л* [2, с. 18]. Уважають, що в українській мові цей звук пов'язаний із відчуттям плинності, його українці чують у звуках природи (*лити, плавати, плисти, плакати, булькати*), а, наприклад, у японській мові такого звука немає, отже, ідея плинності в японців із цим звуком не пов'язується. Є мови, у яких дуже високий відсоток голосних (їх багато, наприклад, в екваторіальній зоні, навіть, кажуть, що палюче сонце цьому

сприяє: воно любить голосні), у деяких – багато приголосних (переважно у північних народів).

В. Русанівський у книзі “Структура лексичної і граматичної семантики” наводить такий приклад: “Навіть не знаючи семантики російських обласних слів типу *смуздать*, *стелебесить*, ми можемо підозрювати, що вони позначають не зовсім приємні поняття. Справді, обидва слова означають “украсти”. Можна припускати, що наявність у корені приголосних *м-з-д*, *т-л-б*, *к-л-д*, *т-р-т*, *к-л-с* з певною імовірністю асоціюються з негативним сприйняттям семантики російського слова. Пор. ще приклади: *скалдырничать* “виявляти скупість”, *склуситься* “стати негідником”, *скулдышить* “пліткувати”, *тендерить* “мимрити”, *тухтырится* “гніватися, сердитись” і под. [6, с. 60]”.

На основі великого фактичного матеріалу із застосуванням складних методів та комп’ютерних обчислень дослідники доходять висновку, що в мові виразно виявляється тенденція до фонетичної мотивованості слова.

Однак, оскільки фонема є найменшою односторонньою мовною одиницею (має тільки план вираження й не має значення), її не можна вважати знаком. Це одиниця, яка служить для побудови й розрізнення знаків, що, за термінологією Л. Єльмслева, є фігурою [1, с. 121]. Фонема не має і перелічених вище функцій, які притаманні знакові.

Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові *рука* є дві морфеми. Корінь *рук-* виражає ідею руки, а флексія *-а* має аж три граматичні значення: називний відмінок, однина, жіночий рід. Однак ці значення реалізуються не самостійно, а тільки в складі цілого слова. Морфема не може виступати одиницею комунікації самостійно. Ураховуючи зазначене, морфему слід уважати напівзнаком (термін В. Кодухова) [3, с. 59].

Слово – двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції, через що є підстави саме слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, тому що складається із знаків і належить до рівня структур. Оскільки слова комунікативну функцію виконують у реченні, точніше

у висловлюванні, то деякі науковці схильні думати, що повноцінним мовним знаком є тільки речення. Частина дослідників (зокрема, Л. Єльмслев, А. Греймас, Ж. Курте) запропонували розглядати висловлення й дискурс як знак у таких семіотичних напрямках: перший розглядає текст як макрознак, другий звертається до знакової організації тексту та дискурсу.

Здійснений О. Селівановою аналіз праць вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, засвідчив, що “фонема має лише асоціативний зміст, а морфема, хоч і відкриває перший змістовий рівень мовного членування, реалізує принцип єдності значення й форми лише у слові. Тому більшість науковців (Е. Бенвеніст, С. Ульман, В. Звєгінцев, О. Смирницький, З. Попова та ін.) вважають, що найменшим мовним знаком є слово, природа якого й на сьогодні залишається невизначеною в лінгвістиці [7, с. 126]”.

Отже, у мові виділяють такі рівні: *субзнаковий* – рівень мовних одиниць, які не є знаками, а лише складниками знаків (належать фонемі); *знаковий* – рівень мови, на якому її одиниці виступають як знаки (словосполучення, слова і морфемі); і *суперзнаковий (надзнаковий)* – рівень мовних одиниць, що складаються зі знаків (речення).

Партико З. В. пропонує описувати знак (слово) як структуру, що складається з чотирьох компонентів: коду (кодового образу) знака, відображеного еталонного образу (значення знака) і посилення на фрагмент світу (Рис. 1.)

Рис. 1. Структура знака (слова)

Науковець зазначає, що фрагментом світу для знака може виступати: реальний матеріальний світ (наприклад, справжнє *яблуко*), реальний ідеальний об'єкт (наприклад, *наука*) або ірреальний ідеальний світ (наприклад, вигадана казкова істота – *Котигорошко*). Код – це звучання чи літерний запис слова (наприклад, шість послідовних літер: *я, б, л, у, к, о*). Еталонний образ – це ті суттєві ознаки відображеного образу, які дають змогу відрізнити цей фрагмент світу від інших (наприклад, зображення контуру типового яблука як в ілюстрованому словнику). Відображений образ – це відображення реципієнтом різноманітних часових, візуальних, аудіальних, смакових, тактильних, нюхових, емоційних, інформаційних чи інших характеристик фрагмента світу (наприклад, як фотографія яблука) [5, с. 49-50].

Отже, мова є своєрідною поліфункціональною, багаторівневою, ієрархічною, глобальною за значенням семіотичною системою. Мовний знак проектується на комунікативні процеси і розглядається як багатовимірний інформаційний комплекс, що вводиться в мовлення відповідно до комунікативних намірів мовця та сприймається слухачем як у нормативному, так і в прагматичному інформаційних полях. Усі інші знакові системи в

генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.

Ми розуміємо, що викладеного вище недостатньо для вичерпного пояснення феномену мовного знака, оскільки осторонь поки що залишаються його власні функції в мові та функціонування в мовленні, зокрема прояв асиметрії мовного знаку. У цьому ми вбачаємо перспективу нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике / Л. Ельмслев – М. : Изд-во иностранной литературы, 1962.– Вып. 2. – С. 117–136.
2. Ивановић Милена. Збирка вежбања из украјинског језика фонетика * фонологија * правопис (одломци) / Милена Ивановић. – Ваљево : Ваљево принт, 2006. – 30 с.
3. Кодухов В. И. Значение и функция // Семантика языковых единиц / В. И. Кодухов – Л., 1975. – С. 57–60.
4. Мамчич І. П. Мовознавча спадщина Василя Чапленка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2002. – 22 с.
5. Партико З. В. Загальне редагування : нормативні основи : Навчальний посібник / Партико З. В. – Л. : ВФ Афіша, 2006. – 416 с.
6. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Русанівський В. М. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Напрями та проблеми : Підручник / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 712 с.

